Šime Demo

LATINSKA SINTAKSA KAO IMPLICITNO PRISUTNA PROBLEMATIKA U GRAMATIKAMA TOME BABIĆA I LOVRE ŠITOVIĆA

Šime Demo, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, izvorni znanstveni članak

UDK: 811.124'36'367

U radu se analizira primjena sintaksnih kriterija pri obradbi gramatičkih pojedinosti u latinskim gramatikama Tome Babića ([1]1712, [2]1745) i Lovre Šitovića Ljubušaka ([1]1713, [2]1742, [3]1781) i dolazi do zaključka kako u njima brojni sintaksni problemi, premda većim dijelom nisu prepoznati kao nešto što bi na metarazini bilo potrebno izdvajati kao takvo, nisu zanemareni ili izostavljeni, već su implicitno prisutni u okviru obrade nesintaksnih tema.

Ključne riječi: *latinska gramatika, sintaksa*

Uvod

Osamnaesto stoljeće kao završna etapa pretpreporodnog razdoblja u hrvatskoj kulturi posebno je važno i zanimljivo za povijest hrvatskoga književnog jezika. Još od Kašića i Mikalje (17. st.) u južnim se hrvatskim krajevima ikavska štokavica ustalila kao *koiné* "na kojoj će se pisati sve knjige na području Bosne Srebrene"[1] sve do početka 19. st. U ovom su razdoblju presudnu ulogu u razvoju našega jezika odigrali procesi reformacije i katoličke obnove, a na najneposredniji način ustanovljavanje katoličke Kongregacije za raširenje vjere i prosvjetiteljsko djelovanje isusovačkog i franjevačkog reda na ovim prostorima.

Premda je poraba i opis narodnoga jezika u tom razdoblju s pravom u središtu zanimanja znanstvenika, važna je činjenica i nastavak prevlasti latinskoga jezika u službenom životu Crkve i politike; katoličanstvo se nije odreklo te svoje karakteristike, pa se glavnina školovanja svećeničkih kandidata (i ne samo njih) i dalje odvijala na

[1] Raguž (1978: 3).

tom jeziku. U kontekstu prosvjetiteljskog djelovanja u našim su krajevima otvarana brojna, prvenstveno isusovačka, a onda i franjevačka učilišta, u kojima su budući klerici i građani stjecali osnovna i napredna znanja iz svih područja proisteklih iz tradicionalnog sustava trivija i kvadrivija, a preraspodijeljenih i ustavljenih u sklopu kršćanskog aristotelizma. Gramatika, a misli se na latinsku gramatiku, predstavljala je prvo u nizu znanja koja su se imala steći.

Franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja (a to se odnosi i na franjevce Provincije Bosne Srebrene toga područja do 1735.) imali su u našim južnim krajevima brojne škole u kojima su se izobražavali redovnički kandidati i poneki laici. Prije stupanja u novicijat đaci su učili u tzv. gramatičkoj školi, koja je obično trajala od kandidatove dvanaeste do otprilike petnaeste godine života.[2] Upravo u toj prvoj fazi boravka u franjevačkom školskom sustavu kandidat je morao svladati latinsku gramatiku, kako bi u novicijatu i kasnijem školovanju mogao pratiti nastavu i rabiti liturgijsku i školsku literaturu.[3] Pred primanje u novicijat polagao se ispit na kojemu je glavni zahtjev bio neka razina poznavanja latinskog jezika, o čemu nam svjedoče brojne uredbe uprave franjevačkog reda vezane za to pitanje, sve tamo od Generalnih konstitucija iz 1260. do kraja 18. st. i kasnije.[4]

Razumljivo je da je zbog toga postojala potreba za odgovarajućim udžbenicima latinskoga jezika, odnosno priručnicima koji bi dječacima u dobi od dvanaestak do petnaestak godina dali sustavan prikaz gradiva kojega će se poznavanje od njih očekivati i koje će im u životu trebati, a ujedno i nastavnicima metodološke upute i oslonac za raspored i način obradbe pojedinih cjelina i utvrđivanja naučenoga. Prvi takvi pokušaji u nas u većem svojem dijelu nisu originalna djela, već su to preradbe drugih, stranih gramatika latinskoga (najutjecajnija je bila gramatika portugalskog isusovca Emanuela Alvaresa iz 16. st.). Neke od tih gramatika (uključujući i one koje nas ovdje zanimaju, Babićevu[5] i Šitovićevu[6]) spomenici su hrvatskoga jezika, važni "za slavističku stvar", kako reče Štefanić,[7] ali ih moramo smjestiti u tradiciju naših latinskih gramatika[8] ili, možda je bolje reći, u tradiciju naših udžbenika latinskog jezika (koje valja razlikovati od onoga što danas nazivamo deskriptivnom

[2] Usp. Brkan (1984: 13-14).

[3] "Zbog učenja latinskog u gramatičkim školama te škole zovu još i 'latinske škole'." Brkan (1984: 11).

[4] Usp. Brkan (1984: 20-21).

[5] Thoma Babych, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*, Venetiis [1]1712, [2]1745.

[6] Laurentius de Gliubuschi, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accomodata*, Venetiis [1]1713, [2]1742, [3]1781.

[7] Za razliku od, primjerice, Mikaljine, koja je gotovo sva pisana na latinskom. Usp. Štefanić (1940: 16)

[8] Kako veli K. Kosor o nešto kasnijoj gramatici fra Josipa Jurina koja pripada istoj tradiciji: "[ona je] zapravo samo latinska gramatika napisana pretežno hrvatskim jezikom." Kosor (1953: 42).

gramatikom, budući da su iscrpnost, dosljedna znanstvena preciznost i didaktičnost kriteriji koji se često međusobno isključuju).[9]

Ovaj rad nastojat će dati detaljnije razmatranje Babićeve i Šitovićeve gramatike s latinističkog gledišta. Pristup, će, dakako, morati biti u najvećem dijelu jezikoslovno komparativan, budući da se radi o udžbenicima jednoga jezika (dijelom) pisanima drugim jezikom. Do sada su se jezikoslovci (H. Kuna, D. Raguž, B. Marotti, D. Stolac, da spomenem samo neke) opširnije bavili hrvatskim jezikom tih gramatika, koji je njihov metajezik, dok je predmetni jezik, latinski, prihvaćan kao nešto dato, nešto nezanimljivo i preuzeto iz stranih izvora. Činjenica je međutim da se svijest o mjestu i važnosti pojedinih problema latinske gramatike modificirala i da se i taj stoljećima petrificirani sustav mijenjao. Činjenica je također da se tradicija gramatika hrvatskoga jezika nadovezala na tradiciju latinskih gramatika i da je način opisivanja latinskog jezika (a posredno i grčkog, linijom koja vodi do Dionizija Tračanina[10] i dalje u prošlost) uvjetovao bitne crte opisivanja hrvatskog jezika i izgled naših današnjih gramatika. Zato je važno da se pomnije prouči i predmetni, odnosno latinski dio u našim prvim latinskim gramatikama. Činjenica je, konačno, da je kontrastivna narav tih gramatika nužno izazivala manifestaciju autorovih pogleda na sličnosti i razlike između dvaju jezika i na mogućnosti približavanja stranoga jezika domaćem učeniku, te da se iz odabira tema preuzetih iz stranih autoriteta, metodologije tumačenja, prostora koji se davao pojedinim cjelinama, odabira primjera i rasporeda građe može štošta zaključiti o onodobnom viđenju gramatičke i glotodidaktičke problematike i odrediti silnice koje su bile konstanta, ili pak inovacije, ne samo u poučavanju latinskog jezika, već i u procesima standardizacije hrvatskoga jezika.

U ovom će se radu govoriti samo o dvjema iz niza naših ranijih latinskih gramatika, onoj Tome Babića i onoj Lovre Šitovića Ljubušaka. Te su dvije gramatike

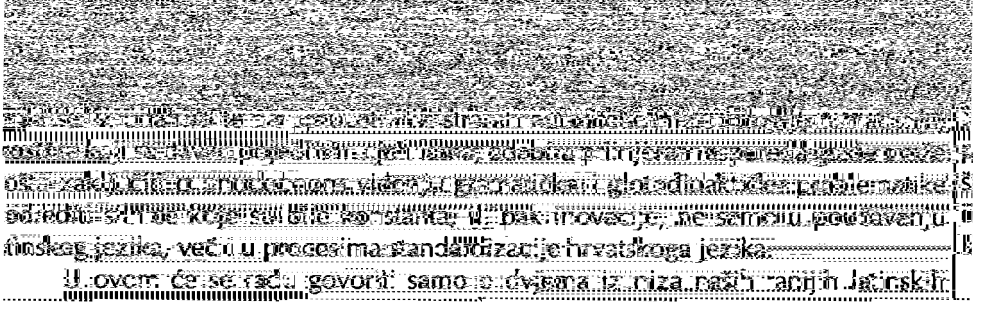

[9] Pa i Alvaresu su prigovarali zbog opširnosti, jer se od njega nije tražio iscrpan prikaz latinske gramatike, već praktičan udžbenik. Zato su se morala priređivati skraćena izdanja. Usp. Raguž (1980/81: 100).

[10] Usp. Tvrtković (2002: 126-130).

[11] "Starije hrvatske gramatike nisu bile sustavne u prikazivanju sintakse." Stolac (2002: 167). Taj 'sustavni', 'eksplicitni' dio naših gramatika uglavnom je prepisan iz stranih gramatika, s vrlo malo hrvatskoga teksta. Njime se ovdje zbog ograničenosti prostora neću baviti.

kategorija, a na mnogim mjestima autori ukazuju i na sintaksnu sinonimiju, premda izričito govore samo o morfologiji i prevođenju. Toj je problematici posvećen ovaj rad.[12]

Sintagmatika

Sintagmatika, kao područje spojeva riječi, odnosno dio sintakse koji se odnosi na razinu nižu od razine međurečeničnih odnosa (tj. odnosa među klauzama), bila je u klasičnim i starijim hrvatskim gramatikama središnje područje sintakse, daleko sustavnije i detaljnije obrađivano od sintakse rečenice. U starijim hrvatskim gramatikama sintaksna pravila "ostaju uglavnom na razini sintagme. Promatra se kako su riječi vezane međusobno i zavisnost jednih od drugih. U središtu zanimanja je kolokacija, a po strani ostaju funkcija i značenje riječi i sintagmi u rečenici."[13] "Što je sve predmet sintakse i način na koji se to može izložiti, drugim riječima – ono što se danas nalazi u sintaktičkim poglavljima suvremenih gramatika – zacrtano je u hrvatskim gramatikama u drugoj polovici 19. stoljeća, u Babukićevoj i Veberovoj slovnici, kada se obzori sintakse pomiču sa sintagme na rečenicu. Kasniji će se sintaktički opisi razvijati u tome pravcu (...) sve do našega vremena kada se te granice s rečenice pomiču na diskurs, odnosno tekst."[14] Što vrijedi za naše stare gramatike hrvatskoga, vrijedi i za one latinske, pa i za Babićevu i Šitovićevu. Većina će se sintaksnih pojava opisanih i korištenih u tim gramatikama odnositi upravo na razinu sintagme, dok će sintaksa rečenice biti eksplicitno izlagana malo ili nikako.

Zanimljivo je da, unatoč svemu tome, sintagmatika kao takva nije postojala u svijesti tadašnjih gramatičara; u "dijelove gramatike" spadaju slovo (glas), slog, riječ i rečenica, ali ne i sintagma.[15] Težište je ovdje potpuno prebačeno na odredbeni

[12] Sljedeće sam vlastite kratice (uz one konvencionalne, koje ne smatram potrebnim posebno isticati) koristio kroz rad:

A = Emmanuel Alvarus, *De institutione grammatica libri tres*, Parisiis 1859.

B = Thoma Babych, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*, Venetiis 1745

Š = Laurentius de Gliubuschi, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accomodata*, Venetiis 1742.

Drugo izdanje Babićeve gramatike koristio sam jer je puno veće, bogatije i sustavnije od prvog. Osim toga, to je izdanje sam autor popravio i nadopunio, te usvojio u njemu neka Šitovićeva rješenja. Šitovićevo drugo izdanje gotovo da se i ne razlikuje od prvog, jedino što je čitljivije, s manje tiskarskih pogrešaka i s urednijom paginacijom. Osim toga, razlikuju se i neka grafijska rješenja, što za ovaj rad nije relevantno.

Izvorni slovopis i interpunkciju iz istraživanih djela prilagodio sam, kako u latinskom tako i u hrvatskom dijelu teksta, današnjim standardima, budući da taj aspekt ne spada u temu rada, a samo bi otežao praćenje izlaganja.

[13] Tafra (1993: 141).

[14] Stolac (2002: 167).

[15] *"M: Quot sunt partes grammaticae? D. Quatuor: videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut 'u', syllaba, ut 've', dictio, ut 'veritas', oratio, ut 'veritas odium parit'."* (B 7). Šitović daje i hrvatske ekvivalente: "slovo, sillaba, rečenje i govorenje" (Š 7). Alvares ima identičnu podjelu (A 101).

tagmem, njegova svojstva određuju suodnos s drugim riječima; u klasičnoj gramatici postoji samo riječ i ono što joj se pridodaje, i tako sve do razine rečenice, na kojoj odnos predikacije, kao jedan formalnologički odnos, zahtijeva uvođenje dvaju ravnopravnih konstituenata, subjekta i predikata.

Sintaksa u definiranju vrsta riječi

Razlikovanje imenice i pridjeva kod Babića je provedeno prema ovisnosti pridjeva o imenici, bez spominjanja semantičkih kriterija: "*Nomen substantivum dicitur, quod per se stare potest ... Nomen adiectivum dicitur, quod adicitur alteri, id est substantivo suo*" (B 9-10); a zatim (B 12-13) nešto opširnije na hrvatskom, nazivajući imenicu "stojećim" imenom ("koje more po sebi stati"), a pridjev "ganutljivim ili prinošenim" imenom ("koje ne more po sebi stati"). Isto tako, kasnije, kad se prelazi na paradigme deklinacije pridjeva (B 42): "Prineseno ime po sebi ne more stati, niti se more razumiti što zlamenuje, napriliku *sanctus, bonus, magnus, parvus* etc.: ova se po sebi ne mogu razumiti negoli s imenom supstantivim, stojećim, na priliku *'sanctus Deus'*, *'sancta Maria'*, *'sanctum coelum'*." Na isti način definira i Šitović (Š 89).

I unutar iste vrste riječi razlike se među podvrstama ilustriraju kod Babića stavljanjem riječi u kotekst, primjerice, razlika između upitne i odnosne zamjenice.[16] U poglavlju o odnosnoj zamjenici, nakon što je dao paradigmu, Babić napominje (B 60): "*'quis' vel 'quid' etiam interrogativum est. Ut 'Quis hic loquitur?'* 'Tko ovo ovde govori?', *'Quid quaeris?'* 'Što išteš?', *'Nescio quid narres.'* 'Ne znam što kažeš.' itd." To napominjem zato što je kasnije prevladao jedan drugačiji, stroži (u smislu dosljednosti), apstraktniji, a možda za početak učenja i neprikladniji pristup koji ne daje primjere, već učenici samo po znaku upitnika mogu zamijetiti tu razliku s kojom se u latinskom prvi put susreću.[17] Šitović je ovdje apstraktan kao kasnije gramatike: "*Provocabulum sive pronomen relativum 'qui, quae, quod' sic declinabitur: N. 'qui, quae, quod'* 'koi, ka, koje' ... *'Quis', provocabulum sive pronomen interrogativum sive infinitum, sic declinatur, ut supra 'qui': 'Quis? Quae? Quod? Quid?'* 'Koji? Koja? Koje?'" (Š 27). Kasnije Šitović (Š 90-91), tumačeći razlike između pojedinih vrsta zamjenica (smatra ih pridjevima; Babić nema takvu podjelu), obilno oprimjeruje i objašnjava.

Alvares samo daje dvije paradigme (ne stavlja ni upitnik), objašnjavajući: "*Provocabulum relativum 'qui, quae, quod' separavimus ab interrogativo 'quis', ne permista et confusa declinatio pueris tenebras offunderet*" (A 18-19).

[16] Jednako je s glagolskim kategorijama i padežima imenica, no to se ovdje obrađuje u posebnim odjeljcima.

[17] V. npr. Gortan et al. (1992: 114-115): "Odnosne zamjenice: *qui, quae, quod* koji koja koje; tko, što ... Upitne zamjenice: *quis? quid?* tko? što? ... *qui? quae? quod?* koji, -a, -e?" Milanović (1997: 83): "Odnosne zamjenice – *pronomina relativa*: *qui, quae, quod* koji, koja, koje ... Odnosnoj zamjenici oblikom su srodne upitne zamjenice – *pronomina interrogativa* – koje imaju pridjevski oblik *qui? quae? quod?* (koji? koja? koje?) i imenički *quis? quid?* (tko? što?). Pridjevski oblik deklinira se jednako kao odnosna zamjenica." Slično i u: Gortan et al. (1993: 61-62).

Zamjenica, prilog, a osobito prijedlog i veznik, kao riječi koje imaju veću sinsemantičnost od, recimo, imenica i glagola, također se, kao i u kasnijim gramatikama, definiraju preko onoga uza što stoje (B 11; Š 104 i d.).

Prijedlozi, kao izrazitije gramatičke riječi, definiraju se prema odnosu s riječi uz koju stoje: *"Prepositio* (pristavak) *est pars orationis quae, ceteris partibus aut separata aut coniuncta, fere praeponitur."* Dijele se prvo na analitičke i sintetičke, s obzirom na to jesu li zasebne riječi ili prefiksi: *"separata, ut: 'Non sum apud me prae iracundia'; coniuncta, ut: 'Praestat milites mori, quam Deum vel levissime offendere'*," a slijedi i uobičajena, opet sintaksna, podjela prema padežima uz koje dolaze.

I prilozi su definirani preko odnosa prema drugim riječima: *"Adverbium* (priričak) *est pars orationis quae, vocibus addita, earum significationem explanat ac definit: ut: 'raro loquitur', 'bene peritus', 'vehementer iratus', 'parvum diligenter'"* (B 183, Š 107-108, A 126). Šitović kasnije eksplicitno govori o sintaksnim svojstvima priloga, odnosno o tome koji prilozi traže koje padeže kao nadopunu (Š 217-218; preuzeto i skraćeno iz A 362-372).

Veznik se definira svojom sintaksnom ulogom: *"Coniunctio* (sastavak) *est pars orationis annectens ordinansque sententiam"* (B 189, Š 112, A 128). Sintaksni kriterij, tj. odnos između povezanih dijelova, temelj je, naravno, i podjele veznika na vrste: *"copulativae sive connexivae* vezajući ili sastavljajući, *disiunctivae* rastavljajući, *adversativae* protiveći, *collectivae sive illativae sive rationales* skupljajući ili iznoseći ili razložiti, *causales* uzrokljivi, *conditionales* akouljivi, *expletivae* izpuneći" (B 189-190, Š 112-113, usp. A 128). S obzirom na mjesto u redu riječi u rečenici dijele se na tri vrste: prepozitivne, postpozitivne i fakultativne: *"praepositivae* pristavljajući, *subiunctivae* podlagajući, *mediae* sridnji" (B 190, Š 113, usp. A 128).[18]

Sintaksa u definiranju imenskih kategorija

Rod imenica definira se kod Babića preko "člana"[19] (B 8), obrnutim slijedom zaključivanja nego što je to danas uobičajeno i samorazumljivo: *"M. 'Dominus' cuius generis? D. Masculini, quia praeponitur ei in declinatione unum articulare 'hic'. M. 'Musa' cuius generis? D. Feminini, quia praeponitur ei ... 'haec'. M. 'Tempus' cuius generis? D. Neutri, quia praeponitur ei ... 'hoc'."* Iz učenikove je dakle perspektive imenica muškoga roda "zato što" ima muški "član" ispred sebe, a nije "član" toga roda tu zbog roda imenice. Također, kod pridjeva *omnis generis* "samo se po članu

[18] Gortan et al. (1993: 157-158) dijele veznike na usporedne i zavisne, a mjesto u redu riječi samo se napominje uz pojedine veznike.

[19] Pokazna zamjenica *'hic'* naziva se kod Babića (B 8) *articulus*, a onda i *pronomen articulare* (kod Šitovića je *pronomen*, kasnije *articulus*). Ženski i srednji rod te zamjenice smatraju se izdvojenim "članovima": *"M. Quot sunt articuli? D. Tres: scilicet, 'hic' et 'haec' et 'hoc'."* Opet je u prvom planu funkcionalni, a ne morfološki kriterij.

poznaje koga je plemena" (B 14). Ovdje, naravno, nije riječ o narušavanju logičkih i gramatičkih zakonitosti, već o uputi učeniku za *prepoznavanje* roda riječi iz popisâ riječi kakve su gramatike, pa tako i ova (B 424-440) sadržavale.

Kod Šitovića je isto tako (Š 9), samo još naglašenije: *"Masculinum sive virile est, non quod virum significat, sed cui praeponitur pronomen 'hic' ... Faemininum ... pronomen 'haec' ... Neutrum ... pronomen 'hoc' ... Ex his tribus generibus nascuntur duo alia ... Commune duorum ... pronomina 'hic' et 'haec' ... Commune trium ... pronomina 'hic' et 'haec' et 'hoc' ... Est et promiscuum ... quod sub uno genere et uno articulo utrumque sexum complectitur ... Est et genus dubium ... quod ambiguos habet articulos."*

Upravo zbog toga nakon svake paradigme pojedine deklinacije (B 17 i d., Š 24 i d.) slijedi popis imenica te deklinacije koje su u hrvatskom i latinskom različita roda, s "članovima" ispred svake radi lakšeg snalaženja i uputom kako ih djeca moraju naučiti (B 18): "Ova koja slide istoga su prigibanja, iliti deklinaciona latinski, a naši nisu istoga plemena; zato neka dica znadu radi noncordanca ili slaganja." Kod Šitovića (Š 23): "ter neka počimaoci po njemu udilj prigibaju adjektiva, aliti nadostavljena". Naravno, dječaci su morali učiti i imenice koje su u hrvatskom istoga roda kao u latinskom (B 28 i d.), a to je onda i naglašeno.

Alvares pak veli općenitije i preciznije, vodeći se semantičkim i morfološkim kriterijem, kakav je danas ustaljen: *"Nominum genus partim ex significatione, partim ex positione* [tj. završetka, op. Š.D.], *partim ex assidua et diligenti auctorum lectione* [tj. poznavanjem porabe pojedinih razdoblja i autora] *cognuscuntur"* (A 136).[20] Babić su se i Šitović, kako vidimo, i ovdje vodili trenutnom potrebom, odnosno pedagoškim razlozima, a na račun gramatičke i metodološke preciznosti.

Pojedini se padeži i razlike između latinskih i hrvatskih padeža definiraju i ilustriraju pomoću odnosa koje riječi uspostavljaju s drugim riječima: prijedlozima, pridjevima, glagolima itd.

Tako Babić (B 12) ukazuje na postojanje u hrvatskom jeziku dvaju padeža kojih u latinskom nema, naime lokativa i instrumentala:[21] *"Notandum est Illyricos praeter sex casus quos habent Latini habere alios duos,"* i definira ih, s polazištem iz ablativa, pomoću prijedloga koji ih reprezentiraju, kako u latinskom, tako i u hrvatskom: *"nam casus ablativus non desinit in eodem modo cum praepositionibus 'in', 'cum' et sicut cum praepositione 'a', vel 'ab', quemadmodum desinit apud*

[20] No i on u paradigmama predmeće imenicama zamjenicu *'hic'* u odgovarajućem rodu.

[21] Ne imenuje ih, a kasnije na istoj stranici, nakon što napomene neke pojedinosti o genitivu (također 'ablativnom' padežu) koji se pojavio u jednom od primjera (v. ovdje odjeljak o sintaksnoj sinonimiji), napominje: *"Haec admonitio facta est hic ne videatur manca haec grammatica eo quod in quolibet nomine non addidimus septimum et octavum casum; sufficit enim hic admonuisse: nec septimus et octavus casus est necessarius in hac grammatica qua docetur lingua Latina, cuius necesse est addiscere casus et declinationes Latinos, nam casus Illyricos ipsi sciunt etc."* Ovih napomena kod Alvaresa, razumljivo, nema, već su nastale unutar tradicije naših gramatika.

Latinos; sed praepositio 'in' habet diversam desinentiam a 'cum', et 'cum' diversam a praepositione 'a', vel 'ab', exempli gratia: 'a Domino' – 'od Gospodina; *'cum Domino'* – 's Gospodinon', *'in Domino'* – 'u Gospodinu'." Babić dakle ovdje ne uključuje ablativ u instrumental niti u genitiv, već hrvatski ostaje na broju od osam padeža. Strogo morfološki kriterij današnjih školskih gramatika zanemaruje u morfološkom dijelu, iz razloga gospodarnosti, ovu distinkciju između, primjerice, instrumentalne i socijativne uloge ablativa/instrumentala, ili pak partitivne i ablativne uloge genitiva u hrvatskom.[22]

Način prevođenja padeža egzemplificira se kod Babića (B 13 i d.) uz pomoć konkretnih glagola, a ne pomoću apstraktnih pitanja kao u današnjim gramatikama: imamo dakle u suštini sintaksni kriterij (rekcija) "pojačan" semantičkom sastavnicom radi uspješnijega usvajanja:

"Kad ga imenujemo, rečemo "Gospodin", *'Dominus'*.
Kad pitamo čije je, rečemo 'Gospodinovo', *'Domini'*.
Kad mu što dajemo, rečemo 'Gospodinu', *'Domino'*.
Kad ga osvađamo, rečemo 'Gospodina', *'Dominum'*.
Kad zovemo, rečemo 'o Gospodine', *'o Domine'*.
Kad uzmemo što od njega, rečemo 'od Gospodina', *'a Domino'*."

Kasnije se, u daljnjim primjerima za pojedine deklinacije, za genitiv zaista daje genitivni oblik, ali ne više posvojni, npr. (B 17): "Genitivo *'huius reginae'*, porađajući 'ove kraljice'." Primjeri prijevoda za ablativ konstantno su genitivi s 'od'. Isto i kod Šitovića (Š 14 i d.).[23]

Slično tome, i Šitović objašnjava padeže stavljajući ih u ko(n)tekst, a u objašnjenju polazi od etimologije naziva padeža: "Kadgodi dakle rečemo kako se koja stvar zove, aliti kad je imenujemo, tad rečemo imenujućim [*sc.* padežom] ... Genitiv dohodi od verba *'gigno'* ... naški 'porađajući', jer po niki način rađa sve kažove oblique aliti ukrivne;[24] zlamenuje ovi kaž takoer posidovanje, to jest da stvar jest čigovagodi ... Dativ dohodi od verba *'do'* ... 'dajući' naški; kad rečemo 'u gramatici ove riči dajem, dodajem, dopućujem' etc. razumi se da 'komugod' ... Accusativ dohodi od *'accuso'* ... kad dakle rečemo accusativo *'hanc Musam'*, reci ovako: osvađajućim 'ovu Pivalicu' etc. ... Vocativ dohodi od *'voco'* ... njim zovemo; njim dozivamo koga po imenu ... Ablativus dohodi od *'aufero'* ... *'ablatum'* ... reći će 'odnosujući', razumiš da od koga što uzimamo etc." (Š 11-12).

---

[22] Zato se ablativni genitiv uz 'od' danas, kad se hrvatski u školi uči izdvojeno i prije latinskoga, prikazuje jednostavno kao genitiv s 'od', bez nekih posebnih napomena o prežitcima ablativa u hrvatskome, što uostalom na tom stupnju nije ni potrebno. Naravno, etimološka sveza ablativa i genitiva dobro je potvrđena, između ostaloga, i danas postojećim padežnim nastavcima, no diferenciranost pojedinih službi vidljiva je tek u sintaksnom odnosu s drugim članovima iskaza.

[23] Kao uostalom i kod Reljkovića i Lanosovića. Pranjković (1992: 130, bilj. 27).

[24] Umetnuta je, dakle, i tradicionalna, u suvremenoj lingvistici prevladana ideja da genitiv 'generira' ostale padeže.

Njegov popis daje samo nazive padeža i primjer: "Imenujućim 'Pivalica'. Poraćajućim 'Pivalice'. Dajućim 'Pivalici'. Osvaćajućim 'Pivalicu'. Zovućim 'O Pivalica. Odnosujućim 'Od Pivalice'" (Š 22-23).

Sintaksa u definiranju glagolskih kategorija

Glagolske kategorije Babić i Šitović definiraju uz pomoć morfoloških, semantičkih i sintaksnih kriterija. Izdvojit ćemo slučajeve u kojima su primijenjene sintaksne osobine glagolskih oblika.

Glagolsko se stanje kod Babića definira i morfološkim i sintaksnim kriterijima, odnosno preko nastavka i (ne)postojanja izravnog objekta radnje: "*M: 'Amo' cuius generis? D: Activi, quia in 'o' desinens potest facere transitionem ad aliquod rationale animal, unde potest fieri conversa locutio in prima vel secunda persona per assumptionem 'r' ... M. 'Servio' cuius generis? D. Neutri, quia in 'o' desinens non potest facere transitionem ad aliquod rationale animal, unde potest fieri conversa locutio in prima vel secunda persona per assumptionem 'r'*" (B 69). Pasiv je definiran samo morfološki: "*M: 'Amor' cuius generis? D. Passivi, quia in 'or' desinens fit ab activo per assumptionem 'r'*" (B 69). Slično i Šitović (100-101).[25]

Nakon što za prijevod pasiva ponudi oblike 'se' + aktiv i glagol 'biti' + trpni glagolski pridjev, Babić odmah naglašava da oblik s povratnom zamjenicom nije refleksivan, već pasivan: "Ma ima se znati ili 'ljubim se' iliti 'ljubljen sam' razumi se passivo, iliti tarpljivo, to jest da sam od drugoga ljubljen etc." (B 83).

Optativ je kod Babića ono što ostane nakon što željnom izričaju oduzmemo prilog, bez kojega taj oblik ne može funkcionirati: "*Optativus seu desiderativus est, qui eget adverbio optandi, ut perfectum significet sensum*" (B 70).[26] Šitović je točniji i egzaktniji: "Ovi način dohodi od *'opto, as'*, 'želim', i njime želimo; grli k sebi dilke koji zlamenuju želju aliti pažudu: *'utinam'*, *'o'*, *'si'*, *'o si'* etc." (Š 70).[27]

Konjunktiv, kako bi imao potpuno značenje, piše Babić, mora uza se imati drugi glagol, da bude od tog drugog glagola podložen, ili da on podloži njega:

---

[25] Alvares ima: "*Activum est quod, lttera 'o' finitum, passivum fit addita littera 'r', ut: 'amo, amor'. Passivum est quod, syllaba 'or' finitum, activum fit 'r' littera abiecta, ut: 'amo, amor'. Neutrum est quod, 'm' vel 'o' litteris finitum, ex se passivum personale non gignit, ut 'sum', 'sto', 'servio'; neque enim dicitur 'stor' aut 'servior'*" (A 114).

[26] Kako je prethodno navedeno u nabrajanju, radi se o slučajevima tipa *[utinam] amarem*, dakle obliku koji se danas (zbog morfoloških razloga, odnosno u gramatikama i na metarazini do kraja provedenoga sinkretizma optativa i konjunktiva) navodi kao (optativni) konjunktiv. Ovdje nije naveden optativ prezenta, koji Alvares smatra potpuno jednakim optativu imperfekta (A 39-40, "*Quintiliani gravissimorumque auctorum sententia*"). Kasnije (B 74) i on će se uključiti, a u paradigmi (B 78) navodit će se kao optativ futura ("došasto"). Marotti (2002: 136): "Uočiti je da je time ono što se u latinskoj školnoj gramatici obrađuje u sintaksi, tj poraba konjunktiva u nezavisnim rečenicama, zapravo uvučena u morfologiju."

[27] U tome prati Alvaresa: "*Modus optativus, ut nomen ipsum indicat, ab 'optando' nomen accepit: unde optandi adverbia praeponimus: 'o', 'si', 'o si', 'o utinam', 'ut', 'quam'*" (A 39).

"Subiunctivus seu coniunctivus est qui eget altero verbo, ut perfectum significet sensum; vel quia subiungit sibi aliud verbum, vel subiungitur altero verbo ut perfectum significet sensum" (B 71).[28] Šitović, po svom običaju, polazi od samoga naziva: "Ovi način dohodi od *'coniungo, gis'*, 'sastavljam', dostojno se zove 'sastavljajući', jerbo se sastavlja i grli k sebi razlike dilke ... " (Š 70). Tu Šitović zadire u pravu sintaksu irealne pogodbe: "i valja da vrime udre se s vrimenom, to jest imperfekto s imperfektom, kakono: 'Ja bih rekao, da bih znao' *'Dicerem, si scirem'*, a plusquam perfecto s plusquam perfectom, kakono: *'dixissem, si scivissem'*; premda se kadgod i ne udru ... " (Š 70-71).

Sva se vremena ilustriraju kod Babića ne samo primjerima, nego navođenjem cijele uporabne situacije; autor ovdje nastupa upravo kao učitelj koji pokušava učeniku na što zorniji način rastumačiti značenje pojedinoga vremena: "Praeterito imperfekto, prošasto nesvršeno, zlamenuje ili kaže stvar koja je počela, a nije još svršila; kakonoti da te ko upita, što sada činjaše, rečeš mu: 'ljublja', *'amabam'*", i tako za sva vremena (B 73-74).

I Šitović je tu opširniji od današnjih udžbenika: "Sadanje vrime jest kadno se štogod sad čini, kako rekši: 'Vergilio piše verše' *'Virgilius scribit versus'* ... Došasto jest kadno se štogodi još nije učinilo, ali se ništa nemanje ima činiti ... Vrime prošasto jest trostruko; to jest prošasto nesvršeno jest kadno se je štogod počelo, a nije se svršilo, kako rekši ... 'pisaše' ... *'scribebat'* ... Prošasto svršeno jest kadno se je štogod jur učinilo, kako rekši ... 'pisao je' ... *'scripsit'* ... Ovo vrime tomači se u dva glasa u indicativu: 'ljubih', 'ljubio sam'; prvi glas zove se 'bliži' aliti 'proxim', a drugi dalek aliti 'remot'[29] ... Prošasto veće nego svršeno jest kadno se je štogod jur davno učinilo, kako rekši ... 'bijaše pisao' ... *'scripserat'*" (Š 68-69).

U svim je glagolskim paradigmama oblika koji imaju lice ispred oblika i kod Babića i kod Šitovića metnuta lična zamjenica (B 75 i d., Š 29 i d.), kako bi učenicima bilo olakšano usvajanje značenja pojedinog lica. Danas toga u morfološkim dijelovima udžbenika nema.[30] I ovdje je, radi znanstvene strogosti, metoda "desintaktizirana," a time pristup učinjen apstraktnijim (umjesto zamjenica sad imamo brojeve za lica u jednini i množini).

[28] Babić slijedi Alvaresa: *"Modum hunc grammatici ... coniunctivum ... vocant, propterea quod sententiam perfectam minime efficiat, nisi sibi alterum verbum coniungat"* (A 43).

[29] Morfosintaksa naših prošlih vremena u ovim gramatikama zanimljiv je problem, ali ne spada u ovaj rad, koji se bavi latinskim jezikom. O tome, osobito o razgraničenju aorista i imperfekta kod Šitovića. v. u Raguževoj magistarskoj radnji o jeziku L Šitovića (1978: 97-100). Raguž u dosta slučajeva nije siguran radi li se kod Šitovića o aoristu ili imperfektu jer "kontekst za zaključak ne daje dovoljno dokaza" (1978: 99). Međutim, nisam primijetio da on koristi i "latinski" dio konteksta kako bi, barem u fra Lovrinoj gramatici, otkrio o čemu se u hrvatskome radi. Ti su oblici, naime, većinom korišteni u prevođenju primjera s latinskog, a često nam je u latinskom situacija s glagolskim vidom mnogo jasnija negoli u hrvatskom. Možemo stoga pretpostaviti da ćemo potpuniju sliku razvoja našega jezika moći dobiti ako u najvećoj mogućoj mjeri iskoristimo ona djela koja su pisana višejezično, odnosno ako analiziramo sve njihove sastavnice s obzirom na jezik. Zadovoljavajuću potpunu sintezu u tom smislu ne mogu dati niti čisto kroatistički radovi kakav je Raguževi, niti čisto latinistički kakav je ovaj.

[30] Kao ni kod Alvaresa (npr. A 29 i d.).

Kad daje primjere za bezlične glagole u aktivu, Babić u prijevodu (a gdjegdje i u latinskom primjeru) pridodaje imenicu, odnosno "vršitelja" te bezlične radnje. Tako čini za tzv. "meteorološke glagole" i glagole koji izražavaju zvuk koji potječe od nežive stvari: "'*Pluit, tonat, serenat, grandinat, ningit*', 'daždi, grmi, sniži, nebo se oblači, zvono zvoni, organi, buba bubanj, pucaju puške, topi, lumbarde, gromovi" (B 173). Ovamo svrstava i glasanje živih bića, opet s imenicom uz svaki primjer.[31] Šitović daje kao primjer glagol '*pugnatur*' i prevodi ga 'boj se bije' (Š 88).

Međutim, u primjeru za paradigmu korišten je glagol '*poenitet*' što spada u skupinu bezličnih glagola duševnoga raspoloženja, kojih je sintaksa drugačija nego u ostalih bezličnih glagola; oni imaju tzv. akuzativ lica koji u prijevodu obično postaje subjekt, pa rečenice postanu lične: "'*Poenitet.*' 'Ja se kajem, ti se kaješ, on se kaje, mi se kajemo, vi se kajete, oni se kaju'" (B 174; slično Š 87-88). Zatim su navedeni neki tzv. nepravi bezlični glagoli (oni koji mogu biti upotrebljavani i lično), a onda opet *verba meteorologica*, s napomenom: "Ova sliduća i njima prilična samo se razume u treću personu" (B 176; dakle su 'pravi' bezlični glagoli).

Pasivni bezlični glagoli objašnjeni su širim ko(n)tekstom, što opet uključuje sintaksne odnose: "Pasiva ovako se razume, kakono da pitaš koga: 'Uči li se ovde? Štije li se ovde? Sluša li se? ... i druga koja se razume u treći kip *passivo modo*, trpljivim načinom etc. Latino reče se: '*Docetur. Legitur. Auditur. Amatur. Curritur. Canitur.' Et sic de ceteris*" (B 174)

Što se tiče sintakse ovisnosti lica imena od lica nadređenoga predikata, Šitović kaže, preuzimajući od Alvaresa: "*Nomina et participia (exceptis vocativis) incertae sunt personae, sicut et verba infinita. Eam enim induunt personam cuius est verbum cui adhaerent, ut: 'Ego, M. Tullius, defendi rem publicam adolescens* [tj. *ego*]*, non deseram senex* [tj. *ego*]'. '*Cupio te audire* [tj. *ego*]'" (Š 10, A 133).

Sintaksna sinonimija

U skladu s didaktičkom i praktičnom namjenom priručnikâ (usvajanje osnova latinskog jezika i stjecanje sposobnosti za prevođenje jednostavnijih tekstova), u njima su se nužno morali davati i prijevodni ekvivalenti na materinjem jeziku učenika, a isto tako i napominjati slučajevi u kojima se ista latinska fraza može prevesti na više različitih načina, već prema uklapanju u ko(n)tekst i eleganciji izraza, kao i situacije u kojima različiti spojevi značenjski povezanih riječi imaju istu semantičku vrijednost, odnosno, komparativno gledajući, mogu se prevesti jednom te istom sintagmom.[32]

[31] U našim novijim gramatikama i udžbenicima, kao ni kod Allena i Greenougha, glagoli životinjskoga glasanja ne svrstavaju se pod bezlične. Nema ih ni kod Alvaresa.

[32] Neke napomene o sintaksnoj sinonimiji u Babićevoj gramatici (primjeri su, doduše, samo hrvatski), kao i sažet pregled zastupljenosti i načina obradbe sintakse u našim starijim gramatikama daje D. Stolac (2002).

Babić veli o hrvatskom genitivu da "*aliquando est cum particula* 'od', *aliquando sine* 'od', *exempli gratia, genitivus templi*: 'crkve', *illi* (!) 'od crkve', *et pro genitivo semper utuntur nomine possessivo:* 'Gospodinov, a, o'" (B 12). Prema tome, latinski genitiv može se u hrvatskom prevesti na tri načina: genitivom, genitivom s "partikulom" 'od', te posvojnim pridjevom. Zamijetimo da se 'od' naziva česticom, i da se time razlikuje od prijedloga 'od' koji odgovara latinskom ablativnom prijedlogu 'a' i daje prvotno značenje odvajanja: 'od' je ovdje posvojna čestica, istovrijedna izostanku prijedloga ispred genitiva,[33] negramatična, ali tada, kao i danas, korištena.[34] Babić tu ne razgraničuje strogo ono o čemu govori: njemu je važno da učenik bude svjestan mogućnosti koje su mu na raspolaganju, da ih mehanički memorira, i da ih ima u "arsenalu" kad bude zatreba.

Šitović, s druge strane, problemu miješanja dijelnog i posvojnog genitiva s ablativnim pristupa nešto detaljnije i jasnije: "U naš jezik doisto mnogokrat konfundi se, aliti smiša se, i udara se naški ablativo s genitivom, kakono: 'od kuće'; ovi glas jest ablativo, ali naš narod reče to i u genitivo, kakono kad reku: 'vrata od kuće', 'vrata od crkve'; ali zaisto meni se čini da je to rečeno improprie, aliti nevlastito, jer vlastito, aliti proprie, imalo bi se ovako reći: 'vrata kuće', 'vrata crkve'; ali neka se govori i tako; dobar gramatik more znati po govorenju kad li je ablativo, kadli takoer genitivo" (Š 12).

U svezi je s time i Babićeva napomena o homomorfemnosti našega genitiva i akuzativa u muškom rodu (B 13-14): "Odviš se u naš jezik jednako tumače genitivo i akusativo, što je veoma različito, zašto genitivo zlamenuje stvar njegovu, a akusativo trpljenje, i tako u latinski jezik zlamenuje različito," i preporuča prevođenje genitiva posvojnim pridjevom: "Ima se znati da genitivo zlamenuje stvar njegovu: na priliku kad pitate 'Čije je ovo?' reče se 'Gospodinovo'."

Šitović je (Š 11-12) još jasniji i didaktičniji: "Ovde vas opominjem, o počimaoci, de se ne biste smeli, jer u mnozih akuzativa različih imena naći ćete isti glas, aliti 'rečenje' naški, pravo kako i u genitiva; ovibo glas naški 'Gospodina' jest genitiva, ali jest još i akuzativa. Ništa nemanje vi nemojte se u tomu smetati, jer premda se jednako reče u tizih kažova, razlikuje njihovo zlamenje; jer u genitiva jest posidovanje, a u akuzativa jest primanje aliti trpljenje; kako da rečeš: 'vidim Gospodina', sad Gospodin prima u sebe ono tvoje viđenje. Kad se dakle u akuzativu reče 'Gospodina' etc., razumi se da mu kogod štogod čini, da ga ko bije, vidi, vara, tira, etc., a ne tako u genitiva. Ovu opomenu često valja štiti." Isto to napominje i upućuje na ovu bilješku kasnije, u vezi sa zamjenicama (Š 25).

I kod zamjeničkih paradigmi Babić daje različite mogućnosti prevođenja genitiva: kod ličnih zamjenica (B 54-55) daje se samo posvojni pridjev: "'porađajući moj, [mo]ja, [mo]je' ... 'naši, naše' ... 'tvoj, tvoja, tvoje' ... 'vaš, vaša, vaše' ... 'svoj,

[33] Naravno, etimološki povezana s ablativnim prijedlogom.

[34] Usp. naslove djela Babićevih zemljaka: *Cviet od kriposti* Pavla Posilovića (17. st.) i *Blagoslov od polja i zaklinjanja zli vremena...* Josipa Banovca (18. st.).

svoja svoje'", ali već kod pokaznih imamo tu i tamo alternative: "*huius* 'ovoga, ove, ovoga' to jest 'njegovo'...". Negdje dakle kao prijevod daje genitiv pokazne zamjenice, negdje posvojnu zamjenicu, a negdje obje mogućnosti.[35]

Šitović (Š 24 i d.) postupa na sličan način, ali puno dosljednije, dajući u prijevodu primjera obje varijante: "*mei* 'mene', to jest 'moj, moja, moje' ... *sui* 'sebe', to jest 'svoj, svoja, svoje'" (Š 25).

Šitović ukazuje i na sintaksnu sinonimiju u oba jezika kod prevođenja komparativnih fraza: "Ime komparativo oće i grli ablativ brez pristavka: '*Luce sunt clariora tua consilia*' 'Od svitlosti su bistriji tvoji šiviti', '*Antonius est doctior Caesare*', '*Lucia est melior Victoriae*' ... Ovi ablativ obrće se u nominativ s dilkom '*quam*' ('nego'): 'Antun je naučniji nego Cesar' '*Antonius est doctior quam Caesar*', '*Lucia est melior quam Victoria*' 'Lucia je bolja nego Victoria' etc. Obrće se, velju, u nominativ kadno se u govorenju zgađa rič '*sum*', jerbo s ostalim ričma obrće se i u druge kažove. Ime superlativo pita genitiv pluralski: '*Cicero fuit eloquentissimus Romanorum*' 'Cicero je bio najgovorljiviji Rimljana' aliti 'od Rimljana' ... Ovo more imat i singularski genitiv kadno je genitiv imena kolektivnoga aliti skupljajućega ... " (Š 96, v. i Š 214).

Prevodeći particip prezenta, Babić (B 67) kaže: "Ima se znati da ovi participii imadu dva vrimena zajedno, sadanje i nesvršeno, i tako se mogu dvostruko tumačiti, napriliku: 'ljubeći' i 'koi ljubljaše', 'ljubeća' i 'koja ljubljaše', 'ljubeće' i 'koje ljubljaše'..." Bez daljnjih objašnjenja moglo bi se zaključiti kako taj particip per se ima dva vremenska značenja,[36] a ne da je promjena značenja posljedica vremenske neodređenosti participa, odnosno ovisnosti o vremenu nadređenoga glagola. Ovdje je hrvatski raščlanjeniji od latinskoga, a odnosi se uspostavljaju na sintaksnoj razini, što Babić ne spominje, ali se obrađuje u kasnijim udžbenicima.[37]

Šitović ne pojašnjuje, ali daje tri mogućnosti: "'*Amans, tis*' 'ljubeći', koji ljubi' i 'ljubljaše', 'ljubeća' ... " (Š 40).

U ponovljenom navođenju pasivnih paradigmi, kod oblika za gerundiv (B 91) u Babića stoji "*Admonitio.* Ponukovanje: '*Amandus sum, debeo amari, amandus es, debes amari, amandus est, debet amari*', *et sic de caeteris.*" Isto i kod Šitovića (Š 48). Prema tome, ono što se danas obrađuje kao pasivna perifrastična konjugacija Babić

[35] No ne zaboravimo da autor u prologu "bratu štiocu" piše: "Znam da je lako viditi dlaku u tuđemu oku, ali e mučno u svomu. Dragi brate, što nije na tvoj način iztumačeno, iztumači ti na svoj način kako tebi drago i milo" (B 4). Nije dakle ovaj popis htio biti dogmatski tekst koji bi propisivao kako valja uvijek prevoditi – razni detalji i dodatna pravila ne spadaju u ovakav udžbenik i nema potrebe da ga opterećuju i zauzimaju prostor.

[36] Primijetimo kako nema prijevoda zavisnom (odnosnom, vremenskom, uzročnom, pogodbenom, dopusnom) rečenicom u prezentu, kako se ne spominje mogućnost prevođenja u futuru, i kako je glagolski prilog u hrvatskom još uvijek potpuno sklonjivi pridjev.

[37] V. npr. Gortan et al. (1960: 102-103) gdje se daju primjeri, prijevodi i objašnjenja za sve slučajeve. S druge strane, u hrvatskom je i morfološki indikativ u zavisnoj rečenici relativan s obzirom na glagolsko vrijeme.

su i Šitović jednostavno uključili u pregled gerundiva kojemu je dodan glagol *'esse'*.[38] Znakovito je da oni tu ne daju hrvatske ekvivalente, već samo ukazuju na sintaksnu sinonimnost konstrukcije s našem jeziku "bližim" i učenicima razumljivijim sklopom koji se na hrvatski može prevesti ad verbum. Ako je dakle učenik usvojio značenje pasivnog infinitiva i glagol *'debeo'*, znat će prevoditi i sinonimnu konstrukciju pasivne perifrastične konjugacije.

Kod kompleksnog slučaja *'utendum, utendam, utendum esse'* Babićevo je objašnjenje prilično složeno: "'Imat bit na službu' to jest stvar kojom se kad služi da 'će se mnom služit', i da 'se ima služit, tobom, njim';" i za množinu: "'Imat bit na službu', 'da će se služit nami, vami, njima'" (B 149). Nije dakle u završnom prijevodu uključena samo pasivna perifrastična konjugacija, već i akuzativ s infinitivom.

Istovrijednost dopusne porabe konjunktiva s *cum* i ablativa gerunda naglašena je kod Šitovića: "Samo ovde valja znati da ovi glas naški 'ljubeći' tomačen u sadanjega i nesvršenoga vrimena moda konjuktiva udara se s gerundom *in* (!) *'do'*, toliko active, koliko passive: 'Čudim se da ti ne činiš napridak u lipu govorenju, štijući s tolikom pomnjom Cicerona' *'Miror cur nihil proficias ad eloquentiam, cum Ciceronem tam studiose legas' vel 'legendo tam studiose Ciceronem'*" (Š 71).

Indikativ perfekta prevodili su i Babić i Šitović dvojako: "Prvo, dvostruko sam tumačio preterito perfekto od indikativa, zašto naški može [se] reći; 'ljubi', 'uči', ili 'ljubio sam', 'učio sam', ka[ko]noti da rečeš: 'jučer vazdan uči, hodi, sidi, leža, ljubi etc.,' ili 'jučer vazdan učio sam, štio sam' etc." (B 74). Tako kasnije u paradigmi: *"Ego amavi.* 'Ja ljubi' i 'ljubio sam'" (B 76; gotovo identično i Š 36).[39] Pluskvamperfekt je kod Babića također prevođen dvojako, pluskvamperfektom i perfektom: *"Ego amaveram.* 'Ja sam bio ljubio' i 'ljubio sam' (B 76). Šitović daje samo pluskvamperfekt (Š 36).[40]

Za optativ (prezenta/imperfekta; oblik je danas u paradigmi konjunktiva imperfekta) ponuđena su dva načina prevođenja, prezentsko i imperfekatsko: *"Utinam amarem.* 'Ha da ja ljubim' i 'da ljublja'" (B 77); *"Utinam amarem.* 'Bog bi hotio da ja ljubim' i 'da ljubljah'" (Š 36), a u skladu s napomenom: "Optativo dvostruko sam tumačio, zašto su dva vrimena zajedno, prezens et imperfekto" (B 74); "Njegovo vrime sadanje i nesvršeno jesu istoga glasa" (Š 70). Sintaksna sinonimija postoji i kod tzv. optativa futura, koji se može odnositi i na budućnost i na sadašnjost: "Gramatici kadgod njegovo futuro uzimaju za vrime sadanje, kakono: *'utinam amem'* 'ah da mi je ljubit'" (Š 70).

Konjunktiv je prevođen na tri načina, zbog raznolikosti mogućnosti u hrvatskom: "Subjunktivo *seu* konjunktivo tumačio sam trostruko, zašto se u naš jezik

---

[38] V. i Š 103. i za aktiv i za pasiv.

[39] Za imperfekt se, dakle, kao prijevod daje isključio impefekt ("ljublja"), a za perfekt i aorist perfekt.

[40] NB: Pomoćni glagol u pluskvamperfektu kod Babića je isključivo u perfektu, bez alternative, a kod Šitovića, isto tako isključivo, u imperfektu. Iz ovakvih se situacija mogu okoristiti dijalektološka i jezičnostilska istraživanja.

more na tri načina razumiti, kakonoti: *'cum amem'*, 'kad ljubim', 'budući da ljubim', ja ljubeći'; *'cum doceam'*, kad učim, zašto me karaš', 'budući da učim, zašto me karaš', 'ja učeći, zašto me karaš'; i tako svako conjunktivo more se razumiti ili na jedan način, ili na drugi, ili na treći način, iliti na sva tri zajedno u naš jezik dobro i lipo se razumi. Sa svim tim, kako komu drago neka tumači" (B 74). "'*cum amem*', 'kad ja ljubim', 'budući da ljubim', 'ja ljubeći'" (Š 37, v. i Š 71). Ono što danas nazivamo futurom drugim, to je kod Babića i Šitovića konjunktiv futura, a predloženi je prijevod dvojak: naš svršeni prezent i 'uzbudem' + infinitiv prezenta): "*Cum ego amavero'*, 'kad ja uzljubim' i 'uzbudem ljubiti'" (B 80). "'Jer me biješ, kad sam dobar?' 'Jer me biješ, budući da jesam ja dobar?' 'Jer me biješ, budući ja dobar?' '*Cur me caedis, cum sim bonus?*'" (Š 32). "'*Cum amavero*', 'kad ja uzljubim' i 'uzbudem ljubit'" (Š 39). Osim toga, "u načina sastavljajućega veže se s verbom dilak, ali ričca, '*cum*'" (Š 31).[41]

Zanimljivo je da se infinitiv ne prevodi niti infinitivom niti glagolskom imenicom, kako je to danas u gramatikama uobičajeno, već se odmah prelazi na prevođenje toga oblika u sintaksnoj konstrukciji akuzativa s infinitivom (budući da je u njoj najčešći), i zato se odmah daju indikativni oblici u svim licima: "Infinitivo u naš jezik tumačim u sva tri kipa ili persone, zašto *'amare'* ili *'amavisse'* more služiti u sva tri kipa, kakonoti *'me amare, te amare ...'*, i tako *'amavisse'* i druga svaka. *Quia omnia infinita et impersonalia, gerundia et supina numeris et personis deficiunt, sicut in multis locis dictum est*" (B 74). U paradigmi to izgleda ovako: "*Infinitivo modo tempore praesenti.* Nesvršenoga načina vrimena sadanjega. *'Amare'* 'Ja ljubim, ti ljubiš ... '. *'Amare'* služi za sva tri kipa, persone i broja, na priliku ovako: *'Me amare, te amare ... '. Praeterito imperfecto.* Prošasto nesvršeno. *'Amare'* 'Ja ljublja, ti ljubljaše ... '. *Praeterito perfecto.* Prošasto svršeno. *'Amavisse'* 'Da sam ja ljubio' i 'ljubio sam, ti, on ... '. *Praeterito plusquam perfecto.* Prošasto veće nego svršeno. *'Amavisse'* 'Da sam ja bio ljubio, ti, on ... '. *Futuro.* Došasto. *'Amaturum, amaturam, amaturum esse'* 'Imati biti ljubiti' ili 'imam ljubiti, ja, ti ... '" (B 81).[42] Šitović nešto drugačije, pridodajući i 'da', ali po istom načelu: "*Me amare'* 'da ja ljubim', *'te amare'* 'da ti ljubiš'" i tako dalje po svim vremenima (Š 39). Nešto kasnije Šitović napominje sinonimiju infinitivnog i indikativnog (s *'quod'*) izricanja hrvatske objektne rečenice u latinskom: "Koji žele besidit po infinitivu, neka biliže dobro ovo ponukovanje: što dakle rečemo naški po indikativu: 'ti veliš da ja ljubim', *'tu dicis quod ego amo'* etc. ovako se reče po infinitu: *'tu dicis me amare'*. Eto ti eksempla po obadva moda, ter vidi kako se pogađaju: Po indikativu: 'da ja' *'quod ego'*, 'da ti' *'quod tu'* 'da on' *'quod ille'*. Po infinitu: 'da ja' *'me'*, 'da ti' *'te'*, 'da on' *'illum'* ... " (Š 41).[43] Šitović također piše: "Ovi način ako i nema kipe upravne, to jest *ego, tu, ille,*

[41] Opširnu raspravu o futuru drugom kod Babića i drugih naših gramatičara daje Marotti (2002).

[42] NB: Zamjenica je iz latinskog akuzativa jednostavno prebačena u naš nominativ. Učiteljevo je usmeno pojašnjenje, naravno, ovdje bilo nezaobilazno.

[43] Verzija *'quod'* + indikativ učestala je tek u poklasičnom vremenu, ali nikad nije općenito nadvladala akuzativ s inifnitivom.

nos, vos, illi, ništa nemanje ima ukrivne aliti oblique, to jest *me, te, illum, nos, vos, illos: 'Me amare', 'amavisse', 'amaturum esse', 'amatum fuisse'*, 'Da ja ljubim', 'da ja ljubljah', 'da ja ljubih' i 'ljubio sam', 'da ja bijah ljubio', 'da ću ja ljubit', 'da sam ja imao ljubit' ... *'Scio te amare litteras'*, 'Znam da ti ljubiš knjige' etc." (Š 73).

Za imperativ I. Šitović napominje latinsku sintaksnu sinonimiju u odnosu na konjunktiv: "Na misto vrimena sadanjega moda imperativa mnozi ter lipo služe se vrimenom sadanjim konjuktiva, *ut: 'audias' pro 'audi', 'legas' pro 'lege', 'doceas' pro 'doce'* etc." (Š 70).

Imperativ II. kao imperativ futura predstavljen je u latinskom kao jednakovrijedan futuru: "'*Amato tu' vel 'amabis'*, 'ljubićeš ti'. *'Amato ille' vel 'amabit'* 'neka ljubiće on'" (B 77); "'*amato' vel 'amabis'* 'ljubitoćeš ti', *'amato'* vel *'amabit'* 'nekatoće ljubit on'" (Š 36). Nadalje, "na misto futura imperativa [mnozi služe se] futurom konjunktiva, *ut: 'non dixeris' pro 'non dic', 'ne feceris' pro 'non fac'* ... " (Š 70).[44]

Kao što su alternativni oblici kod Babića dani za aktiv, dani su i za pasiv, uz uvodnu napomenu da se svi pasivni oblici mogu prevoditi na dva načina: povratna zamjenica 'se' + aktiv, ili pomoćni glagol 'biti' + glagolski pridjev trpni: "Ima se znati da verba ili riči pasive ili trpljive dvostruko se mogu tumačiti, kakono na priliku: *'Ego amor, tu amaris, vel amare, ille amatur'* 'Ja se ljubim, ti se ljubiš, on se ljubi'. Na drugi način: 'Ja sam ljubljen, ti si ljubljen, on je ljubljen', i tako u pluralu" (B 83).

Oblik sa 'se' navodi se prvi, a u svim daljnjim paradigmama koristi se samo on. To ukazuje na vjerojatnost da je u govoru Babićeva vremena i kraja, za razliku od današnjega standarda, on u prevođenju pasiva bio običniji. Osobito to pokazuju primjeri u kojima je poraba bitno drugačija od sadašnje, odnosno odabran je oblik sa 'se', premda bismo danas radije izabrali pasiv:[45] "'*Ego dimetior a te*' 'Ja se mirim od tebe'; *'Praeceptor meus veneratur a me'* 'Meštar moj štuje se od mene'" (B 139). Dodatan je pokazatelj toga činjenica da Šitović daje samo oblik 'se' + aktiv (Š 42 i d.).

Na koncu dodajem napomenu koju ima samo Šitović, a tiče se vječitog problema slavenskih učenika latinskog (i ne samo latinskog) jezika: razumijevanje i prevođenje povratnih zamjenica: "Znat se ima da je ovi reciproko vazda trećega kipa; zato zlo jedni latino govore ovako: *'male se habeo', 'quomodo se tu habes', 'non possum se tenere'* etc. jer je sve to protiva kipu" (Š 100, opširnije Š 214-215).

---

[44] *Dixeris* se danas u ovom kontekstu svrstava u paradigmu konjunktiva perfekta, usp. Gortan et al. (1993: 267). *Dic* je imperativ I., tj. prezenta.

[45] Najradije bismo, dakako, uzeli aktiv, ali od ova bi dva oblika pasiv bio prvi (ako ne i jedini) izbor. Poseban problem predstavlja činjenica da se radi o glagolima koji su prvenstveno deponentni, tako da nisu najprikladniji u primjerima za pasiv.

ZAKLJUČAK

Analiza je pokazala kako dojam da je u Babićevoj i Šitovićevoj gramatici sintaksi posvećeno puno manje prostora negoli morfologiji i da je ona zapostavljena i zanemarena valja ponovno ispitati i reinterpretirati. Oni, istina, nisu koristili svo sintaksno nazivlje koje nam je danas obično, a i gledište je bilo drugačije. Međutim, kroz učenje morfologije učenik je usvajao i brojna znanja iz sintakse, kasnije oštro odijeljena od morfološkog dijela gradiva. Područje za koje se često tvrdilo da je osobito slabo obrađeno u tim gramatikama sintaksa je rečenice. Postavlja se pitanje: kako je tako manjkav sustav, u kojemu se nije obrađivala sintaksa rečenice, mogao iznijeti vrsne latinske autore koji nisu griješili u slaganju vremena i načina? Odgovor opet leži u implicitnosti i drugačijoj perspektivi prikaza. Kao i na razini sintagme, i ovdje se polazilo od pojedinih riječi, a ne od cjeline kao takve. Kao što je, primjerice, aktivnom glagolu bilo inherentno da kao agens traži nominativ, a kao pacijens akuzativ, tako je i pojedinim načinima i vremenima inherentno bilo da se rabe na onim mjestima gdje se imaju rabiti, i to se (barem dijelom) obrađivalo ondje gdje su se obrađivali ti načini i ta vremena, a ne izdvojeno u sintaksnom dijelu kao danas. Neki su složeniji slučajevi (dopusne, uzročne, pogodbene rečenice) posebno spomenuti, a mnogo je toga iz sintakse, naravno, ostavljeno za daljnje učenje. Jer, ne zaboravimo da su u ovim gramatikama dana samo *"rudimenta"*, odnosno ono što je kandidat imao usvojiti do novicijata. Čekale su ga još duge godine rada s latinskim jezikom i ulaženja u potankosti i zahtjevnije dijelove gramatike.

Dijelovi tih starijih gramatika (oni koje ovaj rad nije obuhvatio) bave se sintaksom izričito, odnosno daju pravila za kongruenciju, rekciju i (među)rečeničnu sintaksu koja su se do danas u tradicionalnoj deskripciji jezika održala u ne jako izmijenjenu obliku. Ovdje se, analizom drugog, 'nesintaksnog' dijela tih gramatika, pokušalo ukazati na u ono doba itekako prisutnu (iako ne i eksplicirani) svijest o razjašnjavanju odnosa među riječima kao nezaobilaznoj komponenti poučavanja jezika.

S druge strane, latinistička istraživanja, zbog važnosti toga jezika u ondašnjem životu, a napose jezikoslovlju, mogu doprinijeti već dobrano uznapredovalim istraživanjima jezičnih procesa unutar hrvatskoga jezika, a u užem smislu i naše gramatičarske tradicije (ne samo latinskih, već i hrvatskih gramatika) i razvoja didaktičkih metoda. Osim što će biti potrebno iscrpnije proučiti Babićev i Šitovićev pristup latinskoj fonologiji, morfonologiji, morfologiji, leksiku i ostalim jezičnim razinama, trebat će u tom smislu detaljno opisati i ostale (rukopisne i tiskane) gramatike toga razdoblja, dovesti ih u vezu s njihovom hrvatskom sastavnicom i s drugim jednojezičnim i dvojezičnim gramatičkim djelima iz iste tradicije, istražiti utjecaje na njih (koji su dolazili poglavito iz inozemstva) i njihove utjecaje (koji su se ostvarivali u gramatikama materinjeg jezika), pa sve te podatke objediniti i iskoristiti za potpuniju interpretaciju dostignuća dosadašnjih (uglavnom kroatistički usmjerenih) istraživanja.

GRAĐA I LITERATURA

Popis građe

Emmanuel Alvarus, *De institutione grammatica libri tres*, Parisiis 1859.

Thoma Babych, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*, Venetiis 1712.

Thoma Babych, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*, Venetiis 1745.

Laurentius de Gliubuschi, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accomodata*, Venetiis 1713.

Laurentius de Gliubuschi, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accomodata*, Venetiis 1742.

Laurentius de Gliubuschi, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accomodata*, Venetiis 1781.

LITERATURA:

Allen and Greenough's New Latin Grammar for Schools and Colleges, <http://www.perseus.tufts.edu>

Brkan, Jure, "Školovanje svećeničko-redovničkih kandidata Provincije Presvetog Otkupitelja u XVIII. stoljeću", Split, *Kačić* 16 (1984), 7-58.

Gortan, Veljko et al., *Elementa Latina*, Zagreb 1992.

Gortan, Veljko et al., *Latinska gramatika*, Zagreb 1993.

Gortan, Veljko et al., *Lingua Latina II – Latinska vježbenica za klasična odjeljenja VI. razreda osnovne škole*, Zagreb 1960.

Kosor, Karlo, "Trojezična gramatika fra Josipa Jurina", Zagreb, *Rad JAZU* 295 (1953), 41-65.

Kuna, Herta, "Neka izvorišta bosanskohercegovačke franjevačke leksike XVII i XVIII v.", *Leksikografija i leksikologija – zbornik radova*, Sarajevo 1988., 173-179.

Marotti, Bojan, "'Podlagajuchiega naçina urime doscasto' u slovnici Tome Babića 'Prima grammaticae institutio,'" *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb 2002, 133-164.

Milanović Zvonimir, *Hereditas linguae Latinae – Udžbenik latinskog jezika za gimnazije*, Zagreb 1997.

Pranjković, Ivo, "Fonološki i sintaktički opis u prvim slavonskim gramatikama", Zagreb, *Radovi zavoda za slavensku filologiju* 27 (1992), 123-135.

Raguž, Dragutin, "Hrvatska gramatička terminologija u dvjema preradbama Alvaresove latinske gramatike," Zagreb, *Filologija* 10 (1980/81) 97-125.
Raguž, Dragutin, *Jezik Lovre Ljubušaka (Šitovića)*, magistarska radnja iz lingvistike, Zagreb 1978.
Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, sv. I (A-O), sv. II (P-Ž), Zagreb 1969.
Stolac, Diana, "Sintaktičke napomene u gramatici Tome Babića," *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb 2002, 165-176.
Štefanić, Vjekoslav, "Prilog za sudbinu Alvarezove gramatike među Hrvatima," Sarajevo, *Vrela i prinosi* 11 (1940), 12-34.
Tafra, Branka, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Zagreb 1993.
Tvrtković, Tamara, "Gramatički rad Tome Babića," *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb 2002, 123-132.

SUMMARY

Šime Demo

LATIN SINTAX AS AN IMPLICITLY PRESENT MATTER IN THE GRAMMAR BOOKS OF TOMO BABIĆ AND LOVRO ŠITOVIĆ

This work analyzes the application of sintax criteria in the treatment of grammatical details in the Latin grammar books of Tomo Babić (^{1}1721, ^{2}1745) and Lovro Šitović Ljubušak (^{1}1713, ^{2}1742, ^{3}1781). The author concludes that numerous sintax problems in these books, although not recognized as something that should have to be specially singled out on a meta-level, are not neglected or left out, but are implictly present in the context of treating non-sintax topics.

Key words: *Latin grammar, sintax*